

ГЕНЕЗА І ЗМІСТ ОСВІТНЬО-ВИХОВНОГО НАПРЯМУ МОЛОДІЖНОЇ ПОЛІТИКИ ОРДЕНУ ЄЗУЇТІВ (XVI – XVII століття)

В умовах сучасного інформаційного і глобалізованого суспільства, саме у молодіжному середовищі зосереджується значний потенціал творчої інтелектуальної енергії, найчіткіше виявляється креативність, енергійність і соціальна активність. Відтак молодь упевнено виступає у ролі творця нового світового ладу, бере на себе відповідальність за подальший поступ людської цивілізації. У зв'язку з цим, загострюється боротьба усіх інституцій держави і суспільства за талановите і здібне молоде покоління, що знаходить свій вияв у проведенні молодіжної політики.

Для реалізації сучасної молодіжної роботи, академічну, суспільну і практичну цінність становить соціокультурний і педагогічний досвід Західної цивілізації, у цивілізаційній історії якої яскравим епізодом була стратегія молодіжної політики ордену єзуїтів, ченці якого одними з-поміж перших у XVI столітті виступили із ренесансною ідеєю необхідності піклування про світ молоді. Із огляду на те, що вагомим компонентом молодіжної роботи ордену єзуїтів була освітньо-виховна традиція, то її мета, принципи, зміст і методи становлять педагогічний інтерес у площині модернізації вітчизняної теорії і практики освіти, а також у контексті нового прочитання педагогічного досвіду модернізаційної епохи XVI століття.

Наведені міркування зумовили вибір теми роботи, яка присвячена ретроспективному огляду проблеми становлення організаційно-ідеологічних засад молодіжної політики ордену єзуїтів. Із цією метою необхідно відтворити картину формування та розгортання єзуїтської молодіжної роботи, виокремити її принципи і зміст, конкретизувати освітньо-виховні методи інтегрування молодого покоління, показати їхню роль у роботі єзуїтів серед молоді, окреслити можливості актуалізації та втілення ідей молодіжної політики єзуїтів у сучасних молодіжних концепціях та для модернізації вітчизняної освітньо-виховної практики.

Окремі аспекти історико-педагогічної ретроспективи проблеми знайшли своє відображення у працях, присвячених загальній історії ордену єзуїтів та Контрреформаційним процесам XVI – XVII століть. Передусім, це наукові доробки істориків другої половини XIX – початку XX століття (Г. Бьомера, Т. Гризінгера, Ж. Губера, М. Філіппсона, А. Бикова, О. Гожалчинського, А. Дем'яновича, К. Харламповича), науковців радянського періоду (Л. Великовича, Й. Григулевича, Д. Михневича, Б. Печникова), сучасних російських та білоруських дослідників (О. Андрєєва, Т. Блінової, В. Лявшука, Д. Шмоніна), вітчизняних істориків (Б. Годя, В. Кіку, В. Кмета, Г. Навальської, А. Папазової, С. Сєрякова, О. Стародуба, Т. Шевченко).

Із метою загальнотеоретичного аналізу нашої проблеми, ми залучили широке коло актових, наративних та епістолярних джерел історико-педагогічного характеру: «Статут ордену єзуїтів», «Constitutiones» («Конституції Товариства Ісуса»), «Exercitia Spiritualia» («Духовні вправи») Ігнатія Лойоли, «Examen generalis» («Загальний екзамен»), «Ratio studiorum» («Уклад студій Товариства Ісуса»), листи єзуїтів, папські булли та послання.

Згідно з інформацією сучасного українського енциклопедичного видання, орден єзуїтів (Товариство Ісуса) – це католицька, чернеча, духовно-світська організація, заснована 1534 року іспанським дворянином Ігнатієм Лойолою для боротьби із Реформацією і посилення духовної та інтелектуальної міці католицизму шляхом катехізаторської, проповідницької, місіонерської, соціальної, освітньо-виховної діяльності [10, с. 133]. Товариство Ісуса, розпочавши реалізацію амбітних завдань в умовах світської (гуманізм) та релігійної (Реформація) модернізації, було змушене шукати суттєво нові методи діяльності в суспільстві, головним з-поміж яких стала соціокультурна і педагогічна діяльність – молодіжна політика.

Розглядаючи зародження молодіжної політики ордену єзуїтів, слід відзначити, що цей процес був обумовлений глобальними тенденціями суспільного розвитку, мав власну логіку і зміст. Витоки єзуїтської роботи в молодіжному середовищі, насамперед, криються у модернізаційній сутності

Контрреформації, в авангарді якої рухався орден єзуїтів. Такий історичний дискурс вимагає переосмислення самої сутності Контрреформації. Тривалий час унаслідок ідеологізації історичної думки побутувало твердження, що Контрреформація – це феодальний реакційний рух католицької церкви, спрямований на повернення нею втрачених позицій у країнах Західної Європи [16, с. 31]. Проте, сучасний дослідник Д. Шмонін відстоює іншу точку зору, згідно із якою: «Контрреформація – це глибока внутрішня реформа католицької церкви, яка ретельно готувалася, втілювалася упродовж тривалого часу та мала власну логіку. Такий рух в середині римської церкви призвів до появи оновленого католицизму, який, відстоюючи традиції, все ж відповідав духовним запитам новоєвропейського суспільства» [24, с. 64]. Наведене розуміння Контрреформації нашою думкою, що єзуїти не випадково реалізували ідею піклування про світ молоді. Таке новаторство відповідало модернізаційній сутності Контрреформації, у межах якої діяло Товариство Ісуса.

Вагому роль у зародженні освітньо-виховного напрямку молодіжної політики ордену єзуїтів відіграли постанови Тридентського собору (1545 – 1563 роки), реалізація яких була доручена саме ченцям-єзуїтам. Тридентський собор – XIX Вселенське зібрання католицької церкви, метою якого стало вироблення компромісних позицій між ригористичними католиками та Реформацією щодо питань віровчення та проблем церковного облаштування. За результатами Триденту, було прийнято низку постанов догматичного і канонічного характеру, а також затверджено програму внутрішньо церковних перетворень. Для становлення єзуїтської молодіжної роботи виключне значення мав декрет про священство, прийнятий на XXIII сесії Тридентського собору у липні 1563 року [12, с. 1448]. Відповідно до нього, у кожній єпархії запроваджувалися семінарії (колегії) для виховання і освіти юнаків, які готувалися зайняти церковні посади. До таких колегій приймали дітей віком від 12 років, які вміли читати і писати, демонстрували природні здібності щодо перспектив майбутнього церковного служіння [23, с. 32-33]. Тобто,

Триденський собор, високо оцінивши роль освіти молоді для внутрішньо католицької реформи, заклав основи молодіжної роботи єзуїтів у освітньо-виховній площині.

Крім того, детермінанти генези єзуїтської молодіжної політики полягали у загальних тенденціях розвитку західноєвропейського суспільства XVI століття. Сучасний дослідник В. Лявшук з цього приводу зазначав: «Дезінтеграція світу стала історичним тлом виникнення єзуїтської школи» [14, с. 130]. Дійсно, становлення молодіжного напрямку діяльності Товариства Ісуса відбувалося за умов руйнування традиційного укладу середньовічної цивілізації, дезінтеграції існуючих інституцій та структур, врешті – трансформації світогляду європейців. Так, промовистим свідченням соціальних змін став ріст соціальної мобільності, зростання чисельності населення міст, посилення ролі міщанства у суспільних процесах. Відтак, з'явився потенційний об'єкт молодіжної роботи – молодь міст. Це, у свою чергу, відкривало перед єзуїтами широкі перспективи, якими ченці досить вдало скористалися, розпочавши залучати до своєї освітньо-виховної системи саме представників міщанства.

Ще одним свідченням дезінтеграції суспільства XVI століття стала криза європейської освіти. Як резюмував вітчизняний дослідник європейського Відродження Б. Год: «Європа томила від критики на адресу старої школи, від безглуздя тілесних покарань, погано підготовлених учителів-невігласів» [5, с. 366]. Така ситуація в освітній сфері, без сумніву, свідчила про те, що будь-яке якісне новаторство матиме успіх. Певна річ, що єзуїти, які вирізнялися дискурсивними, аналітичними практиками зрозуміли перспективу реалізації своїх завдань саме освітньому молодіжному середовищі.

Водночас, осмислення причинного аспекту генези молодіжної політики ордену єзуїтів підводить нас до думки про те, що серед результуючих чинників інтенційності єзуїтів до роботи із молоддю було кілька. По-перше, суперечливість між амбітним цільовим компонентом і обмеженістю першопочаткових напрямів діяльності. Відомо, що Товариство Ісуса, розпочавши протидію Реформаційному рухові, поставило перед собою доволі

широку мету: зміцнення духовної й інтелектуальної влади католицької церкви та посилення влади папи римського в церковній організації [24, с. 71]. Проте, єзуїтська максима «стати усім для усіх щоб заволодіти усіма», наштовхувалася на обмеженість напрямів діяльності, адже першопочатково Товариство Ісуса мало виключно місіонерських характер. Як підкреслював німецький історик першої половини ХХ століття Г. Бюмер: «Серед багатьох завдань, які визначалися Статутом Товариства Ісуса, освітня і виховна діяльність навіть не згадувалися. Ігнатій Лойола зовсім не передбачав завоювання кафедр» [2, с. 42, 45]. Єзуїти вважали, що їхня діяльність повинна спрямовуватися лише на пастирське, місіонерське та катехізаторське служіння.

Водночас, перед Ігнатієм Лойолою, без сумніву, поставало питання освіти своїх підлеглих, адже діяльність єзуїта вимагала ґрунтовної освітньої та інтелектуальної підготовки. Крім того, керівництво ордену розуміло наскільки вагомимі здобутки їм може принести нова сфера діяльності – освіта і виховання світської молоді. Відтак, намагаючись залучити до католицизму якомога більше осіб і забезпечити якісну освітню підготовку власних кадрів, Товариство Ісуса перетворилося на «шкільний орден», розпочавши реалізацію духовного і світського навчання молоді.

Також, з-поміж чинників заснування єзуїтської молодіжної роботи слід виокремити взаємозв'язок між новаторством організаційно-ідеологічних засад Товариства Ісуса та віковою особливістю молоді, яка відчуває потребу в новому, швидко сприймає модернізаційні тенденції.

Відомо, що орден єзуїтів вдало поєднував традицію і новаторство, адже поставивши собі за мету перешкодити руйнуванню ортодоксального католицизму, він все ж теоретично виробив і практично втілював суттєво нові, прогресивні зміни у сфері інституту чернецтва, католицької духовності, характеру діяльності вірянина. Із цього приводу сучасний католицький теолог Дж. Оммен підкреслював: «Ігнатій Лойола створив нову форму чернечого життя: він вивів ченця із келії, звільнив його від ручної праці, послав на проповідь, спростив чернечий одяг, звільнив від постійних молитов і монастирського статуту [17]. Без сумніву, такі зміни у чернецтві відповідали

трансформаційній сутності XVI століття. Відтак, як резюмував М. Караєв, середньовічний аскетизм в ордені єзуїтів був, так би мовити, затьмарений «дипломатичним мистецтвом» нового часу, завдяки чому відроджений католицизм і отримав суттєво новий характер» [9, с. 253].

Окрім нової форми, засновник єзуїтів модернізував зміст феномену чернецтва. Уже згадуваний Д. Шмонін стверджував, що Ігнатій Лойола зумів, хоч і частково, дати відповідь на вимогу епохи Відродження: увага до індивідуальності, до особистості. Це виявилось у тому, що єзуїт поєднував особисту свободу і готовність діяти конформно, волюнтаризм та виконання імперативів. Кожен член ордену єзуїтів відчував себе соціальним атомом, при цьому усвідомлюючи, що орден регламентує усе його життя [24, с. 75].

Особливо зміст модерністських тенденцій виявився у зміні єзуїтами характеру діяльності ченця і вірянина. Замість середньовічної вченості та споглядацько-аскетичного життя, єзуїти запропонували життя діяльніше, активне, перетворююче. Культуролог П. Біциллі наголошував: «Орден єзуїтів був перш за все робочою організацією. Фактично, це – не чернечий орден. Ціль цієї організації не спасіння душ її членів, а служба церкві. Товариство Ісуса створило діяча, практика, частково – містика, який користувався містичними переживаннями лише як засобом збудження до діяльності» [3, с. 206-207]. Як бачимо, саме такі якості як активність і боротьба стали мірою святості католика у системі оновленої католицької доктрини.

Водночас, як уточнював англійський історик Р. Маккенні, суттєвими ознаками єзуїтського пуританізму (оновлення) був авторитаризм та ідейна переконаність у виключній вірності обраного шляху [15, с. 244]. Тобто, модерність єзуїтів була досить обмеженою, вони продовжували зберігати вірність традиційному середньовічному світогляду, стали головними зберігачами непорушних постулатів щодо авторитету римського понтифіка.

Разом із тим, без сумніву, можна констатувати, що такі новаторські організаційно-ідеологічні засади Товариства Ісуса були привабливими для молодіжного середовища, яке акумулюючи енергію і творчий потенціал, завжди тяжіло до оновлення та модернізації. Відтак, Ігнатій Лойола,

розуміючи, що сутнісно його орден орієнтований перш за все на молоде покоління, *de facto* став одним із-поміж засновників, теоретиків і практиків молодіжної роботи.

Товариство Ісуса розпочало реалізацію молодіжної політики у двох головних напрямках: перший – залучення молодого покоління до католицької віри шляхом організації освіти, проповідницької, місіонерської та добродійної діяльності. Другий – формування кадрового складу ордену із талановитого і здібного юнацтва [1, с. 58]. Слід зауважити, що провідним методом здійснення як першого, так і другого напрямів молодіжної роботи Товариства Ісуса, була освітньо-виховна діяльність – єзуїтська педагогіка.

Організаційні засади освітньої діяльності ордену єзуїтів були викладені у його програмних документах. Так у Статуті – установчому документі, який уклав засновник та перший генерал ордену єзуїтів Ігнатій Лойола 1539 року зазначалося: «Наше Товариство засноване лише для того, щоб поширювати віру шляхом ... виховання юнацтва. Нічого немає більш кориснішого для досягнення нашої цілі за першопочаткове навчання» [20, с. 414, 416]. Крім того у апостольському листі папи римського Павла III *Regimini militantis Ecclesiae* від 27 вересня 1540 року про схвалення Інституту Товариства Ісуса стверджувалося: «Спільнота заснована з метою докладати зусиль для поступу душ у християнському житті ... особливо через навчання дітей. Члени Товариства мають право засновувати при університетах колегії» [22, с. 4, 10].

Для реалізації молодіжної політики єзуїтів в освітньо-виховній площині визначальне значення мав дуалістичний характер освіти, тобто поєднання світського і духовного навчання. «Дуалізм єзуїтської освітньої системи, – зазначав вітчизняний історик С. Серяков, – полягав у тому, що, з одного боку, вона була спрямована на забезпечення фахової підготовки особового складу Товариства Ісуса, інших католицьких орденів, парафіяльного духовенства *etc.* З іншого – надавала світську освіту гуманістичного характеру і виховувала у потрібному для ордену річищі прийдешні покоління, передусім – представників соціальної еліти [19, с. 99]. Під світським вихованням єзуїти

розуміли наставлення юнацтва католицькій вірі, а під релігійним – формування єзуїта [8, с. 45]. Таким чином, Товариство Ісуса, розпочавши навчання орденської і світської молоді, стало першим орденом католицького світу, який під гаслом служіння церкві, включив до своєї програми пункт про освіту і виховання молодого покоління.

Завдяки дуалістичному характеру єзуїтської педагогіки, орден зумів швидко і наполегливо перемогти гуманістів і реформаторів у світському освітньому просторі, а також – отримав можливість обирати талановиту і здібну молодь із світських шкіл для подальшого її залучення до своєї організації. Наведені міркування підтверджує зміст листа секретаря Ігнатія Лойоли Хуана де Поланко до провінціала Іспанії Антоніо де Араози (1551 рік): «Хоч єзуїти не повинні нікого схилити до вступу в Товариство Ісуса, особливо коли мова йде про молодих людей, все ж їхній добрий приклад (організація навчання у світських школах – Р.Б.) та інші обставини дадуть змогу залучати робітників до Христового виноградника [13, с. 148].

Принагідно відзначимо, що кадрова політика ордену єзуїтів мала яскраво виражений молодіжний ухил, а відтак – залежала від освітньої системи. «Прагнучи збереження та розвою Товариства, – декларувалося у *Constitutiones* (Конституціях) ордену єзуїтів, – ми вирішили приймати до ордену молодих людей, які своїми добрими знаннями та здібностями породжують надію, що з часом виростуть у праведних та вмілих трудівників, покликаних до праці у Христовому винограднику» [11, с. 132].

Єзуїтську освітню традицію впевнено можна визначити як «передовий педагогічний досвід», зміст якого полягав у синтезі, тісному переплетенні античної, ренесансної, протестантської та схоластичної традицій. Відомо, що ігнатіанська педагогіка активно послуговувалася освітнім інструментарієм гуманістів, передусім, еразмівською програмою освіченого благочестя (*pietas litterata*), виховним ідеалом якої були три чесноти – знання латини, що урівнювалося із освіченістю, діяльна побожність і вміння скрізь вести себе належно [25, с. 12]. Послідовно втілюючи наведений ідеал «християнського гуманізму», єзуїтська освіта стала визначатися як гуманістична.

Загалом, з словами Б. Года, класична гуманістична освіта ґрунтувалася не на церковно-схоластичному догматизмі, а на світсько-раціоналістичних принципах. Її метою було прилучення до античної культури (*studia humanitatis*) світських знань. Гуманістична школа була загальноосвітньою, а за змістом – гуманітарною [5, с. 131-132].

Єзуїтська інтеграція ренесансного освітньо-виховного досвіду, передусім, виявилася у вивченні латинської мови на прикладах із античної літератури (*humanae litterae*): студіювалися твори Цицерона, Вергілія, Горація, Овідія, значна увага приділялася мистецтву красномовства. Проте, у єзуїтській освіті, античні твори зазнавали значної цензури, їхній зміст вихолощувався, підлаштовувався до католицького ригористичного світогляду. Також, гуманістична ідея пізнання особистості була перекручена і спотворена: учителі розпізнавали здібності учня для виявлення його слабкостей, прихованих мотивів поведінки [5, с. 369].

Як бачимо, єзуїти, претендуючи на роль носіїв «католицького гуманізму», механічно запозичували досвід новаторської гуманістичної педагогічної теорії, трансформували його ідеї відповідно до своєї ідеології. Водночас, все ж єзуїтські колегії приваблювали молодь у справі організації освіти, духовного виховання. Через них відбувалося сприйняття гуманістичної ідеології, ознайомлення з європейською філософією, античними авторами, ренесансною ідеєю всебічного і гармонійного розвитку особистості" [6, с. 136].

Не менш важливою освітньою технологією молодіжної роботи єзуїтів слід вважати організацію навчання на основі принципів безкоштовності та релігійної терпимості. Як зауважувала вітчизняна дослідниця Н. Яковенко: «Щоб якнайкраще привабити молодь, її навчали й утримували безкоштовно, водночас офіційно проголосивши принцип терпимості до віросповідання учнів-некатоликів [25, с. 17]. Результат був передбачуваним: у єзуїтських колегіях навчалися школярі протестантського, православного та інших віросповідань. Це, у свою чергу, сприяло універсалізації та мобільності молодіжної роботи Товариства Ісуса.

Також вагому роль у залученні молоді до світської та духовної освітньої системи ордену єзуїтів відіграла перспективність ігнатіанської освіти, яка полягала у гарантуванні учням високих управлінських посад після закінчення навчання. У вже згадуваному листі Х. Поланко зазначалося: «Ті, хто нині студенти, згодом стануть настоятелями храмів, громадянськими чиновниками, будуть вершити суд, займати інші важливі посади» [13, с. 149]. Дійсно, як резюмував німецький історик другої половини ХІХ століття М. Філіппсон, єзуїти, користуючись прихильністю правлячих кіл, мали моливість обіцяти своїм учням отримання високих посад в органах влади і, що важливо, дійсно виконували дані обіцянки, намагаючись, в інтересах ордену, займати усі значні посади своїми схоластими (учнями) [21, с. 197].

До позитиву єзуїтської освітньої молодіжної роботи слід віднести формування нового образу учителя і підвищення його професійного статусу. Сучасна дослідниця Н. Год, розмірковуючи над постаттю вчителя у суспільно-політичному житті релігійної модернізації ХVІ століття писала: «Це була вже не та «людина з різкою», що в середньовічній школі слугувала страховиськом для дітей. Відтепер статус учителя ґрунтувався на авторитеті, який, у свою чергу, засновувався на освіченості, професійності, ерудованості, підготовленості до викладання, серйозному ставленні до справи. Товариство Ісуса уважно стежило за зовнішнім виглядом і поведінкою наставників. Стиль спілкування повинен був бути доброзичливим, без зайвою фамільярності, урівноваженим і тактовним. Уважалося, що похмурому, меланхолійному викладачеві не місце у шкільній аудиторії» [7, с. 80-81]. Відтепер рівень фаховості та компетентності учителя був гідний подиву та наслідування, що приваблювало до єзуїтських освітніх закладів усе більше молодих людей.

Проте, особливістю єзуїтської педагогіки була соціальна вибірковість об'єкту молодіжної роботи. М. Філіппсон із цього приводу зазначав: «Єзуїти не намагалися організувати народну освіту. На їхню думку, увесь народ не потребував освіти, а повинен був сліпо рухатися у тому напрямі, на який його спрямує духовенство та урядові кола світської еліти» [21, с. 195]. Тобто пріоритетом освітньої мережі єзуїтів була суспільна еліта – дворянство,

шляхта, велика буржуазія, заможне міщанство. Уважаємо, що така технологія негативно впливала на масовість молодіжної політики Товариства Ісуса, адже не дозволяла єзуїтам охопити своїм впливом широкі кола суспільства.

Важливою новацією єзуїтської педагогіки було запровадження фізичного виховання, послідовного піклування про збереження здоров'я молодих вихованців. У Конституціях Товариства Ісуса зазначалося: «Подібно до того, як надлишкове піклування про своє здоров'я заслуговує осуду, домірні старання зберегти свої тілесні сили – схвальні та обов'язкові для усіх» [21, с. 165]. Реалізуючи наведені принципи, єзуїти фактично скасували тілесні покарання, впроважували фізичне виховання, ввели санітарно-гігієнічну регламентацію, опікувалися станом приміщень, рівнем освітленості та чистотою. Також вводився режим навчання і відпочинку. Наведена позиція мала непересічне значення, адже саме в єзуїтському шкільному статуті – *Ratio Studiorum* (1599 рік) уперше надавався графік навчальних занять, який передбачав проведення в усіх єзуїтських колегіях лише чотирьох занять на день – два до обіду, два – після [4, с. 33].

Крім того, для єзуїтської педагогіки була характерна єдність навчання і виховання. Ураховуючи те, що освіта Товариства Ісуса мала релігійний характер, то такі практики як загальна молитва, медитації, виконання реколекцій (духовних вправ), виховні бесіди успішно інтегрувалися в навчальний процес.

Підсумовуючи огляд генези змісту освітньої молодіжної політики Товариства Ісуса можна констатувати, що її становлення було закономірним, обумовлювалося як загальними тенденціями розвитку суспільства XVI століття, так і особливостями організаційно-ідеологічної системи ордену єзуїти. Успішність освітнього напрямку єзуїтської молодіжної роботи обумовлювалася специфікою змісту та методики освіти: дуалістичним (світська та духовна освіта) і гуманітарним характером, організацією навчання на основі принципів безкоштовності та релігійної толерантності, високим авторитетом учителя-єзуїта, наявністю фізичного виховання, конкурентноспроможністю єзуїтських випускників на ринку праці. Єзуїти

зуміли вдало поєднати педагогічні напрацювання античності, гуманістів і реформаторів, що обумовило авторитетність їхньої педагогіки, а відтак – успішність освітнього напрямку молодіжної політики.

Література:

1. *Басенко Р.* Генеза організаційно-ідеологічних засад молодіжної політики Товариства Ісуса / Руслан Басенко // Перші Полтавські студентські наукові читання зі всесвітньої історії (матеріали доповідей і повідомлень); 20-21 березня 2014 року. – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2014. – С. 57 – 61.
2. *Бёмер Г.* История ордена иезуитов / Генрих Бёмер; [перев. с нем. М. Попова]. – М.: Ломоносов, 2012. – 216 с.
3. *Бицилли П. М.* Игнатий Лойола и Дон Кихот / Петр Михайлович Бицилли // Место Ренессанса в истории культуры; [сост., предисл. и коммент. Б.С. Каганович]. – СПб.: Мифрил, 1996. – С. 201 – 224.
4. *Блинова Т. Б.* Иезуиты в Беларуси (Их роль в организации образования и просвещения) / Тамара Борисовна Блинова. – Гродно: ГрГУ, 2002. – 425 с.
5. *Год Б.В.* Виховання в епоху європейського Відродження (середина XIV – початок XVII століття) // Борис Васильович Год. – Полтава: АСМІ, 2004. – 464 с.
6. *Год Б.* Духовна виховна традиція у східнослов'янських народів (XVI – початок XVII ст.) / Борис Год // Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Восьмого Всеукраїнського науково-практичного семінару (28 – 29 березня 2013 року). – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2013. – С. 127 – 139.
7. *Год Н.* Постать учителя у суспільно-політичному житті релігійної Реформації XVI століття / Наталія Год // Актуальні питання всесвітньої історії та методика їх викладання: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Сьомого Всеукраїнського науково-практичного

- семинару (30 – 31 березня 2011 року). – Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2011. – С. 77 – 84.
8. *Гризингер Т.* Иезуиты : в 2 т. / Теодор Гризингер; [пер. со второго нем. изд.] – М.: Издание Маврикия Осиповича Вольфа, 1868. – Т. 1. – 1868. – 351 с.
  9. *Караев Н.* История Западной Европы в Новое время: в 3 т. / Н. Караев. – СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1904. – Т. II: История XVI и XVII веков. – 1904. – С. 237 – 283.
  10. *Кіку В.* Єзуїти / Вероніка Кіку // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник / [відп. ред. М. М. Варварцев]. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – Випуск 2. Предметно – тематична частина: Д – Й. – С. 133 – 136.
  11. Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові Норми: [пер. з англ. А. Маслюх]. – Львів: Свічадо, 2005. – 532 с.
  12. *Кудрявцев О.* Тридентский собор / О. Кудрявцев // Католическая энциклопедия : в 5 т. / глав. ред. совет Задворный В. Л. (глава) [и другие]. – М.: Издательство Францисканцев, 2002-2011. – Т. 4: Р – Ф. – 2011. – С. 1444 – 1449.
  13. Лист Хуана де Поланко до провінціала Іспанії Антоніо де Ароза (1. 12. 1551 р.) / Лявшук В. Происхождение иезуитской системы образования / Владимир Лявшук // Homo historicus 2008 / Гадавік антрапалагічної історії; [пад ред. А. Ф. Смаленчука з удзелам І. М. Дубянецкай]. – Вільня: ЕГУ, 2008. – С. 148 – 149.
  14. *Лявшук В.* Происхождение иезуитской системы образования / Владимир Лявшук // Homo historicus 2008/ Гадавік антрапалагічної історії; [пад ред. А. Ф. Смаленчука з удзелам І. М. Дубянецкай]. – Вільня: ЕГУ, 2008. – С. 128 – 154.
  15. *Маккенни Р.* XVI век. Европа. Экспансия и конфликт / Ричард Маккенни; [пер. с англ. С.Б. Володиной]. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. – 480 с.

16. *Михневич Д. Е.* Очерки по истории католической реакции (иезуиты) / Д. Е. Михневич. – М.: АН СССР, 1953. – 312 с.
17. *Омэнн Дж.* Христианская духовность в католической традиции [Электронный ресурс] / Джордан Омэнн; [пер. с англ. Н. Вакуленко]. – Рим–Люблин: Издательство Святого Креста, 1994. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/katholic/Aumann/08.php. Доступ – 02.07.2014 р.
18. Ratio studiorum: Уклад студій Товариства Ісусового. Система єзуїтської освіти: [пер. з лат. Р. Паранько, пер. з англ. А. Маслюх]. – Львів: Свічадо, 2008. – 252 с.
19. *Серяков С.О.* Повсякденне життя єзуїтських шкіл України / С. О. Серяков // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії : в 2-х т. / [гол. ред. В. Смолій; відп. ред. В. Горобець; ред. колег.: Н. Старченко (заст. відп. ред.), Н. Білоус, В. Зема, О. Романова (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України]. – К. : Інститут історії України, 2012. – Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення. – 2012. – С. 99 – 140.
20. Устав ордена иезуитов // Историческая хрестоматия по новой и новейшей истории: [пособ. в 2 т.; сост. Я. Г. Гуревич]. – СПб.: Паровая скоропечатня «Надежда», 1895. – Т. 1. – 1895. – С. 414 – 417.
21. *Филиппсон М.* Религиозная контрреволюция в XVI веке: Общество иезуитов / М. Филиппсон; [пер. с фр.]. – М.: ЛИБРОКОМ, 2011. – 208 с.
22. Формули інституту Товариства Ісуса, схвалені і підтверджені папами Павлом III і Юлієм III // Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові Норми: [пер. з англ. А. Маслюх]. – Львів: Свічадо, 2005. – С. 3 – 13.
23. *Шмогрунов З.* Тридентский собор / З. Шморгунов // Труды Киевской Духовной Академии. – 1863. – Сентябрь – С. 4 – 61.
24. *Шмонин Д. В.* В тени Ренессанса: вторая схоластика в Испании / Дмитрий Викторович Шмонин. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2006. – 277 с.

25. *Яковенко Н. М.* Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. / Н. М. Яковенко // Київська старовина. – 1997. – № 1-2 (315). – С. 11 – 27.